

JOSEF PROKEŠ

Kritické reflexe
literárního textu

*S anděly i bez nich
na sviňu svět*

Kritické reflexe literárního textu

*S anděly i bez nich
na sviňu svět*

muni
PRESS

JOSEF PROKEŠ

Kritické reflexe
literárního textu

*S anděly i bez nich
na sviňu svět*

Knihu recenzoval

PhDr. Jiří Studený, Ph.D.

© 2014 Josef Prokeš

© 2014 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-7725-6 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-7336-4 (vázaná vazba)

Obsah

Úvodem.....	7
I. Obkružování způsobu interpretace literárního textu.....	11
Vymezení problematiky interpretací uměleckých textů.....	11
Souvislosti literárního textu.....	13
Podněty strukturalismu a sémiologie.....	17
Domácí inspirace literárněvědné a estetické.....	20
Úskalí zkoumání literárního textu jako informace.....	21
Dominantní a alternativní paradigma literární komunikace, meze obsahové analýzy a interpretace.....	22
Aspekty literární komunikace.....	25
Autor a adresát v komunikační perspektivě krásné literatury.....	26
Roviny struktury uměleckého textu.....	28
Jednotící perspektiva díla a přisvojení.....	29
II. Na sviňu svět (Příběhy z dnešního Brna a Litovan).....	33
Platím utopence, kafe a rum.....	33
Jedu na přehradu.....	35
Jeskyňe.....	39
Na shledanou, paní učitelko.....	42
Holka, svatba bude!.....	46
Nemáš nohy? No a co, jde se dál!.....	48
Sencha se snítkou máty.....	50
Slečno, budete vystupovat?.....	56
Postel s výhledem na Brno.....	59
Pohádka o dvou modrých baňkách.....	61
Finále Slam Poetry.....	64
Dopis.....	66
Bílé Vánoce.....	69
Dravci z Kénigu.....	71

Pendolízinka	82
Škrábat brambory s andělem	84
Sociologie rodinné pohody	86
Tipoval bych ho spíš na prášky.....	88
Babinec	89
Skromné radosti starého pána	92
Zátiší s ovocem	94
Ještě ho tam chvíli nechej	97
Svět báječných gólů a božího lyžování	101
Sněhurka z SMS	103
Pointa za kartón maric.....	106
Ten venkovní svět je stejně zvláštní	110
Baby chodijó pozdě.....	114
Ale třeba z toho jednou vyrosteme	119
Báseň o kyselém jablíčku	125
Až Janíček z hory pojede	128
Balkónek s hliněnými vojáčky.....	130
Epilog.....	133
III. Kritické reflexe sbírky povídek <i>Na sviňu svět</i>.....	139
Až do dna	139
Trpký svět za kulisou bodrého humoru.....	142
Doma v Königu, tam jsme supr špica dravci	144
Kniha vhodná i pro nečtenáře.....	146
Pohledy do světa dětské fantazie – a fantazie vůbec.....	147
Povídky (skoro) jako ze života.....	148
Jenom o tom jednom?	149
Najít si své Litovany.....	151
Tak snad u toho nebudete bulet	153
Povídky, které vyzývají ke hře na andělské paci se smrtí	154
Seznam doporučené studijní literatury	161

Úvodem

Čtenáři mají někdy tendenci vnímat literární text jako pouhý zdroj informací. Zajímají se tedy o to, CO je napsáno, ale nikoli o to, JAK je to napsáno. Přečtenou knihu potom odloží jako již použitou, podobně jako skripta po vykonané zkoušce. Jako kdyby se na jednu zhlédnutý obraz *Slunečnic* Vincenta van Gogha odmítli podívat znovu s odůvodněním, že jej už přece viděli. Jako kdyby jednou vyslechnuté *Bolero* Maurice Ravela odmítli poslouchat podruhé.

Když jsem měl kdysi autogramiádu v nově otevřeném brněnském knihkupectví Dobrovský, sdělil mi pan vedoucí prodejny, že předchozí autogramiáda byla úspěšnější, neboť ji navštívilo více zájemců a více výtisků podepisované knihy se prodalo. Šlo o publikaci s názvem *Zavařujeme v mikrovlnce*.

Tehdy mě napadlo vydat tuto svéráznou učebnici poetiky. Pro studenty mých předmětů Interpretace textů a Laboratoř slovesné tvorby. V její první části obkroužit souvislosti interpretací literárního textu teoreticky. V části druhé předložit konkrétní literární text. A v části třetí, podle mého názoru nejzajímavější, ukázat různé způsoby vnímání předloženého textového materiálu různými vnímateli. Literární text se přece nemusí líbit všem. Je dokonce žádoucí, aby se někomu nelíbil až natolik, že se ten dotyčný rozhořčí a svoji nelibost dá hlasitě najevo. Jenom kýč a kurvy usilují zalíbit se všem.

Recenzenti jsou ovšem tvorové, kteří svůj čtenářský zážitek písemně prezentují. Daleko více je však těch, kdo o přečteném mlčí a myslí si svoje. Kdo si porovnávají v duchu svět knihy se světem

svým. Mínění takových čtenářů jenom občas jaksi mimoděk problemskne odtud, odkud by to autor nečekal. Konkrétně ze všech těch „mlčenlivých čtenářů“ *Na sviňu světa* mě snad nejvíce překvapil a dojal e-mail Václava Brožka, absolventa teoretické informatiky na Masarykově univerzitě. Poslal mi jej z The University of Edinburgh, kde tehdy působil. Příznačné je, že mi onen e-mail spadl do spamů a já o něj zakopl až po dlouhé době při vyprazdňování koše. Celý dopis zněl následovně: „Já si ty vaše povídky musím číst jenom v soukromí, protože při nich brečím a stydím se za to.“

Komunikace autorů se čtenáři může být někdy docela úsměvná. Na zmíněné komerčně neúspěšné autogramiádě mě dojala čtenářka, která mi přinesla ukázat můj vlastní dopis z roku 1994, v němž jsem reagoval na její tehdejší dopis ohledně reálií obsažených v románu *Sestup do základního tábora*. Ta paní se mě písemně tázala, kdy že jsem byl v jejich vsi a odkud jsem znal již zesnulého kostelníka, kterého jsem v knize tak přesně popsal. Je nejspíše zbytečné vysvětlovat, že v jejich vsi jsem nikdy nebyl a žádného kostelníka neznal.

Na zmíněné komerčně neúspěšné autogramiádě mě pak dorazil čtenář, který mi vyspílal, že jsem tu knížku nenapsal já. Že ji napsala nějaká ženská. Že v tom tady listuje a píše to nějaká ženská. Možná právě pro tohoto čtenáře bych měl napsat povídku, jejímž vypravěčem je pes. Aby se ten čtenář při listování ještě více rozhořčil, od koho opisuji. Jenže raději píšu pro teoretické informatiky.

Ale vážně: máslo, lásku i autogramiády bych zrušil. A křty vyhradil pouze pro narozené děti, ne pro kdejaké komerční slátaniny literární nebo hudební či kdovíjaké jiné. Ačkoli autogramiáda a křest knihy *Zavařujeme v mikrovlnce 2* by mohla být pro brněnské knihkupectví Dobrovského docela lukrativní kšeft. V tamní kavárně mají do plastové desky stolků zalisováno hrdé konstatování: NAVŠTÍVILI NÁS JIŽ TYTO ZNÁMÉ OSOBNOSTI a u toho tváře Karla Gotta, Václava Klause a Martiny Sáblíkové. Těm snad chyba ve shodě podmětu s přísudkem nevádí. Jen Josef Dobrovský se v Brně na hřbitově v hrobě obrací.

I. Obkružování způsobu interpretace literárního textu

Vymezení problematiky interpretací uměleckých textů

Během společenského vývoje byla vytvořena řada forem, jimiž si snažíme otevřít cestu k poznání skutečnosti. Hlavní roli zde jistě hraje věda: její zkoumání reality je podepřeno specifickými metodami vázanými na již dříve objasněné zákony a principy. Sepětí vědeckého bádání s těmito postupy znamená ovšem zároveň omezení, neboť tato činnost nemůže vyčerpat skutečnost ve všech jejích modifikacích. Jakmile totiž mají být metody vědeckého poznání skutečnosti aplikovány v pokusu uchopit individuální průběh lidského života s jeho mnohotvárností a neopakovatelností, narážíme na neschopnost vědy poznat jedinečné, či spíše na snahu o vyloučení jedinečného v úsilí o obecnost a univerzálnost. Ve snaze o komplexní poznání světa (a tudíž i sebe sama) vystupuje proto výrazně do popředí poznávací funkce krásné literatury, a to jak beletrie, tak i poezie, avšak i textů na pomezí vědy a umění (esej).

Samozřejmě že za primární v umění nepovažujeme funkci poznávací, naopak, jsme si vědomi rovněž důležitosti funkcí referenčních, apelativních, expresivních, mravních, sociálních i dalších, a zejména pak základní funkce estetické, která všechny funkce uměleckého díla zastřešuje a spojuje.

Třebaže se v průběhu našeho vnímání uměleckého textu můžeme odvolávat i na výsledky vědeckého zkoumání reality, nechápeme obraz skutečnosti v literatuře jako její textovou reprezentaci. Spíše neustále usilujeme o interpretaci obrazu skutečnosti jako čtenářsky reflektovaného imaginárního

univerza, jako lineárního diskurzu, po jehož dočtení zůstáváme nadále uvnitř specifického světa prostředí i postav vytvořeného v našich představách naším konstrukčním úsilím. Toto naše individuální imaginární univerzum je arciť srovnatelné se skutečnou realitou, je však rovněž u rozdílných čtenářů do značné míry společné; vždyť třeba po přečtení *Babičky* Boženy Němcové přetrváváme stále spolu s babičkou i s ostatními čtenáři na Starém bělidle, kterýžto literární svět transformujeme do svého právě žitého reálného světa. Čtenáře a dílo tudíž pojmáme jako dynamickou jednotu.

Jazyk prozaického díla i jazyk vědecký se dobírají k realitě pouze obloukem, který má popřít naše běžné vidění a jazyk, který na popis tohoto vidění běžně používáme. „Poetický jazyk“ i „vědecký jazyk“ tak směřují k realitě skutečnější než běžný život. Deskriptivní a didaktický diskurz charakterizuje odstředivý pohyb, zatímco diskurz poetický je dostředivý. Proto krásná literatura vytváří svůj vlastní svět. Musí opustit doslovný smysl, aby se mohl vynořit smysl metaforický.

Každá forma hodnocení textu předpokládá určitý postoj k dílu i jistou koncepci literatury, proto také literární věda během svého vývoje vytvořila množství teoretických projektů a nejrůznějších systematik. Naše interpretace literárního textu by však měly vycházet především z jedinečnosti daného díla a jejich cílem by mělo být postihnout smysl zkoumaného textu, vyhmátnout význam, který dílo přesahuje, a pojmenovat jej. To vše u vědomí skutečnosti, že smysl nikdy nelze zcela obsáhnout v celé jeho šíři, nýbrž jde postihnout pouze jistý omezený smysl zatížený nahodilostmi historickými, sociálními, psychologickými a jinými.

Postupy při interpretaci tedy nechceme redukovat na pouhou mechanickou analýzu či na vyleňování dílčích jevů z kontextu s jejich následnou katalogizací, nýbrž zaměříme se spíše na pochopení hodnoty textů, majíce na paměti, že hodnota je sice tomu kterému dílu imanentní, avšak vyjevuje a zhodnocuje se teprve při čtenářské recepci. Budeme si neustále vědomi složité sémantiky výpovědi díla přesahující sebeakribičtější rozbor i sebevstřícnější interpretaci, přičemž žádné esteticky absolutní měřítko dokonalosti pochopitelně neexistuje. I pokud se nám objevováním smyslu textu podaří proniknout do centra jeho významové výstavby a interpretovat jeho poselství, skutečně umělecké dílo si v sobě stejně vždycky ponechá cosi tajemného, co rozkrýt nelze, co nás přesahuje a co právě svou záhadností provokuje k dalším a novým významovým interpretacím.

Naše metoda recepční semiózy by neměla pustit ze zřetele estetické specifčnosti literárního díla, avšak dílo jako znak neproměnit v neutrální objekt analýzy. Označením *recepční* chápeme aktivní čtenářské osvojení, tedy aktivitu, která vyžaduje vyrovnat se s jednotlivými texty nikoli pouze

z hlediska tématu, nýbrž také z hlediska hodnot. Hodnot, jež nejsou předestřeny, ale k nimž se musíme interpretačně dobat.

Některé texty se již odtrhly od autorů i svých původních čtenářů a jejich tehdejšího společenského kontextu. Od té doby čekají na nové čtenáře s jejich novým horizontem, aby iniciovaly jejich nové sebepochopení.

Způsoby interpretace uměleckých textů chápeme jako jeden z mnoha příspěvků ke stále probíhajícímu kulturnímu dialogu. Tvořivý text je pro nás vždy otevřeným dílem a budeme v něm zkoumat jak jeho lineární podobu, tak horizont očekávání čtenáře, kulturní diskurz jazyka a předchozích interpretací i konsenzus čtenářské komunity. Základem našich interpretací však bude stále především jedinečné osobní setkání s vlastním textem, aktivní a adekvátní objevování jeho smyslu, významového pohybu a kontextu, jeho skrytých souvislostí i jeho kulturního pozadí.

Jestliže se otevřeme konkrétním textům, pak přistoupíme na to, že se tak úplně nedají používat fixní, předem dané pojmy, nýbrž takové, jimiž lze co nejplastičtěji modelovat specifickou toho kterého autorského pojetí. Svět literárního díla pro nás neznámá jenom to, co se nabízí v jeho různých vrstvách, ale rovněž existenciálně pojaté vnímatelovo sebeuvědomování, jeho postupné znovuobjevování zasutých obrazů vlastní individuálně prožité a procítěné skutečnosti, neustálé obnovování integrity vlastní osobnosti.

Souvislosti literárního textu

Při následujících úvahách budeme vycházet z různorodého souboru *sdělení* a *významů* v obecné teorii komunikace. Máme totiž za to, že rozlišení mezi *sdělením* a *významem* není nepodstatné, neboť fyzický text sdělení v tištěné (ale i zvukové nebo obrazové) podobě můžeme přímo zkoumat a v tomto smyslu je tedy „pevný“, zatímco významy, které jsou do textu vloženy nebo v něm vnímány jejich původci či recipientem, jsou víceméně pomíjivé a nestálé. Z toho pramení jejich různorodost a častá víceznačnost.

Jedním z nejmarkantnějších problémů je vztah mezi sdělením a „skutečností“. Existují různé způsoby pojetí tohoto vztahu, ale nejzákladnější otázkou zůstává, zda obsah textu odráží, nebo by měl odrážet, realitu – a pokud ano, pak kterou nebo čí realitu. Literární teorie zná *teorii odrazu*, avšak

kolem naznačené otázky a možných odpovědí na ni vzniklo mnoho teoretických úvah i mimo samotnou literaturu: v teorii komunikace, v estetice aj. Problém komplikuje nejen nejistota týkající se toho, co konstituuje význam (sdělení i „skutečnosti“), ale také široký okruh typů obsahu sahající od strohé informace až k exkluzivnímu uměleckému dílu. Nároky na realnost jsou totiž velmi rozdílné, jak víme třeba z literární historie či estetiky formulující realismus.

Zajímavé může jistě být kladení otázek po způsobu, jímž umění (literární dílo) manipuluje nebo ovládá své recipienty, třeba v zájmu udržení stávající moci. Ve vztahu k obsahu to vede k otázkám na možnou přítomnost ideologie, zejména ideologie s třídním, rasovým nebo rodovým (gender) podtextem. Každý takový kritický ponor do obsahu nezbytně začíná zřetelně artikulovanou výchozí sociálně-teoretickou pozicí: například antirasistickou nebo feministickou – a autoři textu jsou vždy vázáni zvoleným cílem. V této souvislosti by mohl na významu nabýt pojem literárního žánru jako jednoho z nástrojů při analýze obsahu, neboť žánr poskytuje rámec pro nakládání s mimořádným objemem toho, co text nabízí, a cestu k porozumění tomu, jak může být ze čtení konstruován význam. Jedna z forem diskurzu uměleckého textu a jeho významu se objevila s nástupem kulturních studií, jež zahrnovala tradiční literární a lingvistickou analýzu textů a sémiologii.

Pojem „text“ lze užívat ve dvou základních významech. Jeden z nich odkazuje velmi obecně k samotnému sdělení; míní se jím tištěný dokument, ale třeba i notový záznam. Druhý význam chápe text jako smysluplný výsledek setkávání mezi obsahem a příjemcem v momentě interakce s recipientem, kdy je aktivován některý z významů, jež je text schopen vyvolat. Tentýž text může vytvářet mnoho různých textů ve smyslu vyvolaných významů. Kniha je tedy psána spisovatelem, její text pak „psán“ čtenáři. Ti píšou pasivně: vypouštějí z textu to, co si v něm nepřejí mít, a naopak do textu přidávají něco svého. Obsah textu je tedy polysémický, má pro své čtenáře mnoho možných významů. Čím více možných významů existuje, tím větší je šance oslovit různé čtenáře a rozličné kategorie příjemců.

Uvědomujeme si ovšem, že problematika vztahu spisovatele a čtenáře je složitá a nelze tento vztah zcela zrovnoprávnit, oddělit dílo od autora a nakládat s textem podle libovůle příjemce. To by vedlo k porušení principu komunikace a k podcenění role tvůrčí osobnosti. Kdyby absentovala snaha respektovat autorský záměr, tak by se sdělení zvěčnilo a mohlo by se stát předmětem manipulací.

Navzdory svému polysémickému charakteru mají diskurzy konkrétních obsahů sklon usměrňovat způsob, jímž jejich příjemce význam přijímá. Obvykle existuje *preferované čtení* zakódované do literárního textu – tedy význam, který by podle spisovatele měl čtenář přijmout. Hledání těchto preferovaných čtení a kontaminace doslovných či běžných významů nejrůznějším (často ideologickým) podtextem, právě to bývá cílem některých interpretací. Dále zkusme uvažovat, nakolik může vnímání knihy ovlivnit kupříkladu její vazba, obálka, typografická úprava, vložené reklamy sponzorů vydání, jak podstatné pro recipienta může být prostředí, v němž knihu čte, jak nezanedbatelné je třeba i to, od koho a proč knihu dostal (v tanečních od své první lásky, k svátku od maminky, v zaměstnání ke kulatým narozeninám...).

To všechno mohou být aspekty intertextuality, vztahující se na překračování hranic mezi jednotlivými knihami a dokonce mezi jednotlivými médii, kupříkladu mezi knihou, divadlem, rozhlasem, internetem, filmem a televizí. Intertextualita ovšem není jen záležitostí výkonu čtenáře, nýbrž je rovněž rysem samotných médií, která neustále odkazují jedno na druhé; totéž „sdělení“, příběh nebo vyprávění můžeme nalézt ve velmi rozličných mediálních formách a žánrech.

Kódy jsou systémy významů, jejichž pravidla a konvence sdílejí členové příslušné kultury nebo toho, co lze nazvat „interpretativní komunitou“ – např. soubor příznivců téhož žánru nebo autora. Kódy poskytují základ pro interpretaci a pomáhají tím zajišťovat spojení mezi spisovatelem a čtenáři. Svět uchopujeme právě skrze naše pochopení komunikačních kódů a konvencí.

V diskurzu souvislostí literárního textu lze předmětný obsah považovat za více či méně *otevřený* nebo *uzavřený*. Otevřený text je takový, jehož diskurz se nepokouší přinutit čtenáře k přijetí jednoho určitého významu nebo interpretace. Různé druhy a konkrétní příklady literárních textů se mohou lišit stupněm své otevřenosti. Toto rozlišení lze často stanovit podle žánrů, ovšem diferenciací ve stupni otevřenosti může být značná i v rámci žánru téhož. Rozlišení mezi otevřenými a uzavřenými texty je potenciálně významné i pro zkoumání přítomnosti ideologie v literárním díle. Otevřenější zobrazování vede u příjemců textu zřejmě k zaujímání alternativních postojů, zatímco zobrazování uzavřené tenduje k posilování dominujícího nebo konsenzuálního názoru. Dále můžeme rozlišit „těsnou“ a „volnou“ dějovou linii, podporující otevřenou či uzavřenou tendenci. Zkoumání tohoto druhu mohou být podnětná i tehdy, kdy obě hlediska koexistují a překrývají se. A nejde jenom o ideologickou kontrolu, nýbrž také o autocenzuru.